

Дуса К. Л.

ПОРАДИ ПРО РЕПРОДУКЦІЮ У МЕДИЧНИХ ТЕКСТАХ У РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ

Ранньомодерна медицина все ще багато в чому спиралася на медичну традицію класичної античності з її вірою в існування чотирьох гуморів, які нібито домінували у тілах людей і впливали на здоров'я і хвороби. Саме в такому контексті уявляли і процеси, пов'язані з репродукцією. Багато медичних текстів, як друкованих, так і рукописних, що їх використовували на ранньомодерних українських землях, у своїх рекомендаціях про репродукцію та репродуктивне здоров'я чоловіків і жінок дотримувались принципів гуморальної медицини. Ці рекомендації зверталися до багатьох проблем, зокрема ускладнень із зачаттям та нерегулярних місячних у жінок. Медичні поради, назагал, були доволі щедрі, коли йшлося про проблеми із репродукцією. Якщо не спрацьовував один метод, то ці тексти завжди мали ще багато інших на вибір. Наприклад, деякі тексти зверталися до ренесансної неоплатонічної традиції і рекомендували засоби симпатичної магії та інших видів природної магії. Згідно з цими рекомендаціями, деякі дні й деякі види їжі вважали небажаними для людей, які прагнули зачати дитину, але були й такі, що навпаки нібито сприяли зачаттю. У ранньомодерних медичних текстах жінок частіше, ніж чоловіків, вважали неплідними чи принаймні саме з ними пов'язували заваду до успішного зачаття. Наприклад, однією із найбільших проблем жіночого репродуктивного здоров'я вважали нерегулярні місячні, про що розлого писали майже всі медичні поради. Отже, маємо приклад того, як медичний дискурс конструював і контролював людські тіла, особливо жіночі.

Ключові слова: історія медицини, сексуальність, репродуктивне здоров'я, ранньомодерна медицина, історія тіла.

Медицина до кінця XVIII ст. залишалася напрочуд консервативною і базувалась на принципах ренесансної медицини, яка, своєю чергою, недалеко відійшла від античної традиції. Попри деякий поступ в анатомічних знаннях, на уявлення про репродукцію вони майже не вплинули. Це підтверджують численні медичні тексти, які циркулювали як у Речі Посполитій, так і в Гетьманщині. У цій статті я звернусь до деяких аспектів медичних уявлень про репродукцію. Хоча обшир питань, якими переймалися автори медичних текстів у контексті уявлень про секс і репродукцію, був доволі великим, далі я зосереджусь лише на питаннях, пов'язаних із проблемами репродуктивного здоров'я, які гіпотетично стояли на заваді продовженню роду.

Питання, пов'язані з репродукцією і сексуальними розладами, становили помітну частину медичних праць, що публікувались на теренах Корони Польської від кінця XV ст. Деякі з них були присвячені суто питанням репродукції, інші ж розглядали ці проблеми лише в окремих розділах.

Особливістю текстів медичних порадників було те, що ті самі поради перекочувували з одної книги до іншої. Один із перших травників, який мав зарадити тим, хто з різних причин не міг скористатись допомогою лікарів і аптекарів, – це «*O Zielach*» Стефана Фаліміжа¹. Дослідникам мало відомо про автора, але за однією з версій він міг бути русином за походженням². Цей травник не був цілковито оригінальним – здебільшого являв собою переклад тексту Йогана Куби (Johan Cuba) «*Hortus Sanitas*» 1485 року видання. Одна з частин книги була присвячена питанням репродукції: «*O rodzeniu człowieczem, jako a kóremi obyczajami plód z żywota matek swoich wychodzi na świat*».

Незначною мірою перероблені поради з цього порадника пізніше потрапляють до травника

¹ Stefan Falimirz, *O ziołach y o mocy ich, o paleniu wodek z zioł, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich* (Kraków: Florian Unglerius, 1534).

² Bożena Zaborowska, “Pomoc przy porodach w Rzeczypospolitej w epoce Nowożytnej w świetle zielników i poradników medycznych”, in *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. Andrzeja Karpińskiego (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2009), 281.

Еронима Шпічинського, а вже Мартін Сеннік використовує текст Шпічинського і виправляє його¹. Відповідно, у двох останніх авторів відрізняється назва і розташування розділу про репродукцію, проте зміст залишається майже незмінним. Мартін Сеннік, серед іншого, посплюговувався поради італійського лікаря Педемонтана, який у XVII ст. був виданий у Кракові в перекладі польською мовою².

У XVII ст. з'являється новий текст із медичними порадами, який набуває неабиякої популярності, – це «*Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zwany*» Шимона Сиреніуша³. Поради Сиреніуша використовували аж до початку XIX ст., існував навіть російськомовний переклад цього твору. На початку книги наведено перелік осіб, яким адресовані поради. Серед них є аптекарі, цирульники, кінські лікарі, садівники, кухарі, шинкарі, господарі, годувальниці, одружені й неодружені жінки. Останнім трьома категоріям, очевидно, призначались розділи про жіноче здоров'я і репродукцію.

Надзвичайно популярний збірник різноманітних, не тільки лікарських, а й господарських і моралізаторських порад, видав у 1689 р. «економ його королівської милості» Якуб Гаур. Цей довідник, чи, радше, енциклопедія мала назву «*Skład abo Skarbiec znakomitych sekretów ekonomijej ziemiańskiej*» і містила, серед іншого, лікарські поради на випадок сексуальних розладів, а також рекомендації подружжю щодо забезпечення народження нащадків⁴.

Попри існування корпусу друкованих текстів, вочевидь користуватись ними могла дуже обмежена кількість освіченої публіки. Коло користувачів рукописних порадників (збірна назва для рукописних компіляцій, які могли містити найрізноманітніші практичні поради, в тому числі медичного змісту), як можна припустити, також не було широким. Основною функцією рукописних порадників, принаймні, їхньої медичної

частини – була швидка (і бажано недорога) допомога в тій ситуації, коли лікарів не було поблизу, або коли їхні послуги були надто дорогими. У цій статті я використовую низку рукописних порадників XVII–XVIII ст., написаних староукраїнською, російською та польською мовами, що зберігаються у зібранні Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського. Тексти, як ми побачимо, містили поради, часто дуже подібні на ті, що знаходимо у друкованих медичних текстах, а тому тут скорше ідеться про засвоєння наявної медичної традиції, а не пропозицію альтернативи.

Але перш ніж звернутися до аналізу цих медичних текстів, необхідно коротко зупинитись на особливостях засад ранньомодерної медицини (інтегральною частиною яких була польська і руська медична традиція ранньомодерної доби), зокрема на поглядах щодо різниці між статтями. Розуміючи логіку, на яку спиралися медичні уявлення, дальші рекомендації набудуть певної стрункості і не здаватимуться звиклій до модерної медицини людині дивними й нелогічними.

Основні засади ранньомодерної медицини

У спадок від Античності ренесансна вчена медицина отримала уявлення про людський організм, який передусім асоціювався не із сукупністю органів, а з рідинами-початками (гуморами) і їхніми властивостями, які впливали на стан здоров'я людини і керували всіма фізіологічними процесами. Усього називали чотири гумори: кров, слиз (або флегма), жовта жовч (вона ж – червона, вона ж – холера) і чорна жовч (або меланхолія). Згідно з системою ранньомодерних медичних уявлень, кров (як ми далі переконаємось, найважливіша для процесів репродукції речовина) вироблялась у серці, підтримувала тепло і вологу тіла. Слиз (флегма) відповідав за роботу мозку. Жовта жовч продукувалась у печінці і зберігалась у жовчному міхурі, до її «сфери відповідальності» належали процеси виділення і спалення надлишків. Наприклад, через те, що жінки нібито виділяють мало жовтої жовчі, у них довге волосся (надлишок цієї речовини «випалював» волосся чоловіків, які ніби через це більш схильні до облісіння) і вони менструють (організм не справляється з надлишком крові). Нарешті, чорна жовч вироблялась у селезінці (яку вважали також відповідальною за меланхолію) і породжувала апетит, у тому числі до тілесних утіх.

¹ Hieronim Śpiczyński, *O ziołach tutecznych i zamorskich i o mocy ich, a k temu księgi lekarskie* (Kraków: Florian Unglerius, 1542); Marcin Siennick, *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać tak ku przestrożeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony* (Kraków: drukarnia M. Szarffenberg, 1568).

² Alexy Pedemontan, *Tajemnice nie tylko ku leczeniu rozmaitych chorób aby gospodarzom i zemcielnikom i t.d. potrzebuie z łacińskiego tłumaczenica Jana Jakuba Wekera* (Kraków: Marcin Andrzeiowczyk, 1620).

³ Sz. Syreniusz, *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią. To iest opisanie własne imion kształtu przyrodzenia skutków i mocy ziół wszelakich* (Kraków: Bazyl Skalski, 1613).

⁴ Jakub Kazimierz Haur, *Skład abo Skarbiec znakomitych sekretów ekonomijej ziemiańskiej* (Kraków, w drukarni Mikołaja Alexandra Schedla, 1693).

Гумори поєднували по дві властивості: кров вважали вологою і гарячою, флегму – холодною і вологою, жовту жовч – гарячою і сухою, а чорну жовч – холодною і сухою. Попри те, що домінування тих чи тих рідин, а отже і їхніх властивостей у кожної людини вважали індивідуальним і унікальним, існували все ж деякі правила. Наприклад, була така думка, що люди з віком стають сухішими і холоднішими, чоловіки завжди є гарячішими і сухішими за жінок. Як ми далі побачимо, ці властивості відігравали важливу роль у тому, як уявляли процес зачаття.

Важливим принципом, що лежав в основі ранньомодерної медицини, було переконання в тому, що зовнішні чинники (наприклад, клімат, середовище, положення зірок) впливають на тіло людини, і всі чинники залежать один від одного. Дисбаланс, нечистоту і забруднення вважали найвірогіднішими причинами захворювань. Тому недуги людини мислилися не в категоріях певних захворювань, а щоразу визначалися як індивідуальні для кожної людини¹.

У цій системі уявлень про тіло і хвороби цілком зрозумілими видаються методи лікування, в основі яких лежали різноманітні маніпуляції з тілесними рідинами: пургації, пускання крові, стимулювання блювання і спитіння. Так само можна пояснити занепокоєння, яке викликало сильне чи, навпаки, надто слабке виділення рідин організмом: поту, крові (передусім менструальної), сечі тощо. Несподіване припинення виділення певної рідини могло викликати паніку, бо вказувало на серйозні проблеми зі здоров'ям і вимагало негайного медичного втручання.

Нарешті, останнє, на чому варто зосередитись у зв'язку з принципами домодерної медицини – це розмитість межі між природними і надприродними засобами лікування, що було характерно не лише для «народної», а і для «вченої» медицини. Йдеться насамперед про активне використання принципів симпатії – лікування подібного подібним за якостями (формою, кольором, текстурою і сутністю): наприклад, лікування проблем із кров'ю червоним вином, червоним м'ясом і фруктами. Можна згадати про те, що невід'ємною складовою медицини до XVIII ст. (а в деяких регіонах Європи і до XIX ст.) була астрологія: вважали, що існував нерозривний зв'язок між планетами, знаками Зодіаку, з одного боку, та органами й частинами тіла людини, з іншого, а тому при лікуванні й діагностуванні хвороб необхідно враховувати

гороскоп людини, а також поточне розташування планет². Амулети й обереги з різних металів, а також дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння також нерідко згадуються у медичних трактатах як рекомендовані засоби лікування і профілактики певних проблем зі здоров'ям. Далі розглянемо специфіку медичних уявлень про статеву відмінність, а також про те, як відбувались процеси, пов'язані з заплідненням і розвитком плоду.

Уявлення про різницю між статями і запліднення

Зважаючи на основоположні принципи ранньомодерної медицини, не буде несподіванкою те, що тогочасне уявлення про статі значно відрізнялося від сучасного, яке закріпилося лише у XIX ст. Оскільки всі люди розглядалися як сукупність гуморів, то відмінності між людьми визначались властивостями рідин. З такої позиції, хоч як це дивно, чоловіки відрізнялися від жінок, передусім, своєю гарячістю, а не статевими органами. Саме так: з медичного погляду гарячість природи була тим, що робило чоловіка чоловіком. З фізіологічного ж погляду, чоловік і жінка були двома різновидами однієї статі. Від античних часів чоловіче тіло вважали тим еталоном, з яким порівнювали недосконале жіноче тіло. У Галена читаємо:

Основна і головна причина того, що самиця менш досконала, ніж самець, та, що вона холодніша. І справді, якщо серед живих істот тепліша є водночас і більш активною, то істота холодніша має бути менш досконалою, ніж тепла³.

Щодо статевих органів чоловіків і жінок, то їх розглядали як майже ідентичні. І знову-таки – нормою були чоловічі статеві органи, жіночі ж вважали внутрішньою реплікою чоловічих. Більш досконала істота – чоловік, завдяки притаманному його природі жару, зумів виштовхнути статеві органи назовні. Недосконалий і холодний жіночий організм не згенерував достатнього для цього тепла й енергії, а тому все те саме, що у чоловіка вийшло назовні, у жінки лишилося всередині. Гален закликав задіяти тут свою фантазію:

Усі частини чоловіка є також у жінки. Різниця полягає лише в одному, і це варто пам'ятати

¹ Детальніше про засади ранньомодерної медицини див.: Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 8–12, 67–70.

² Про використання астрології в медичних рекомендаціях з Гетьманщини XVIII ст. див.: К. Л. Діса, «Астрологія у господарських порадах Гетьманщини XVIII ст.», в *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні* (Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014), 202–210.

³ Клавдій Гален, *О назначении частей человеческого тела*, пер. С. П. Кондратьева, под ред. і с примеч. В. Н. Терновского, вступ. ст. В. Н. Терновского и Б. Д. Петрова (Москва: Медицина, 1971), 158.

протягом усіх роздумів, а саме, що частини жінки – внутрішні, а частини чоловіка – зовнішні, починаючи від так званої промежини. Уяви собі, байдуже які: вивернуті назовні органи жінки або виверні і вклади всередину чоловічі, і ти побачиш, що всі вони абсолютно подібні. Уяви перш за все разом зі мною частини чоловічих органів втягнутими і розташованими всередині між прямою кишкою і сечовим міхуром. Якщо б так трапилось, мошонка зайняла б місце матки з яєчниками, що розташовані з кожного боку назовні, чоловічий статевий член перетворився б на шийку утвореної порожнини, а шкірка на кінці чоловічого члена, яку тепер називають крайньою плоттю, стала б піхвою жінки. Уяви також, що матка вивертається і випадає назовні. Чи її яєчники не опинилися б за необхідності всередині її порожнини, чи не вкрила б вона їх на кшталт мошонки? Шийка, дотепер схована між промежиною, чи не перетворилася б на чоловічий член, а піхва (разом із зовнішніми статевими органами), яка є шкіряним продовженням шийки, чи вона б не замінила те, що зветься крайньою плоттю¹.

Саме це специфічне уявлення про статі, кожному з яких за (уявного) вивертання можна перетворити на іншу, домінувало в медичному і науковому дискурсі протягом усієї ранньомодерної доби.

Першим в історіографії звернув увагу на цю особливу манеру мислення про статі Томас Лакер у своєму революційному дослідженні «*Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*»². Лакер карбував термін «модель однієї статі» (one-sex model) і простежив її еволюцію у європейському медичному і науковому дискурсі до кінця XVIII ст., коли (між 1780 і 1820 р.) її витіснила нова модель – «дві статі – два тіла». Біологічна статі таким чином не була даністю, радше йшлося про певне «відхилення» від норми, яку трактували як тіло (чоловіче), що містило достатньо жару і сухості. Проте це не заважало розрізняти функціональні гендерні відмінності між чоловіками і жінками. Тому Лакер стверджував, що уявлення про гендерне розрізнення передувало уявленню про статеве розрізнення³.

Досить скоро після публікації дослідження Томаса Лакера з'явилися критики його підходу. Зокрема, Ліндал Рупер висловила сумніви щодо того, наскільки ця вчена модель відповідала щоденному досвіду власного тіла. Цей тілесний досвід (чи, радше, різні досвіди) для жінок, пов'язаний із вагітністю, пологами і материнством,

був більш визначальним для усвідомлення статевої відмінності, ніж високочолі медичні конструкції⁴.

Критика також стосувалася запропонованої Лакером хронології: наводили приклади робіт науковців, які починаючи з XVI ст. ставили під сумнів наявні уявлення про анатомію статей і наголошували на біологічних відмінностях між чоловіками і жінками: до цього докладались і нові уявлення про нервову систему, і увага вчених і акушерок до вагіни⁵. Хоча і сам Томас Лакер згадує про те, що вже з кінця XVI ст. з'являються приводи для сумнівів у моделі однієї статі, адже у 1559 р. Реальдо Колумб відкриває клітор. Здавалося б, це мало призвести до перегляду традиційних поглядів на статі. Сам Колумб порівнював функції клітора з пенісом, а оскільки згідно з галенівською моделлю відповідником чоловічого пеніса в жіночому організмі була вивернута шийка матки, то наявність другого пеніса мала б викликати хоч якісь сумніви у логічності такого конструкту. Але цього не сталося: жінок і далі не сприймали як самостійну біологічну статі, а лише як біологічне відхилення⁶. Лакер має рацію у тому, що модель однієї статі лишалася домінантною аж до XVIII ст., а його критики – у тому, що окремі вчені переглядали цю модель і ставили її під сумнів. Наприклад, французький анатом кінця XVI ст. Дюлорен писав, що шийка матки не є вивернутим пенісом, а яєчники – не є відповідниками яєчок, і загалом: «чоловічі і жіночі геніталії відмінні не лише за своїм розташуванням, але також за кількістю, формою і структурою»⁷.

У світлі протиставлення якостей гарячий vs холодний, коли гарячість визнавалася бажаною і досконалою, зрозумілим стає домодерне уявлення, згідно з яким жінки прагнуть сексуальних стосунків (якоюсь мірою навіть в агресивний спосіб), аби холодний і вологий жіночий організм отримав більше тепла і сухості, контактуючи з чоловічим семенем, яке мало ці властивості. Саме звідси беруть свій початок численні згадки середньовічних і ранньомодерних теологів і медиків про неконтрольовану жіночу сексуальність, невиситиме прагнення статевих стосунків,

⁴ Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe* (London: Routledge, 1994), 16–17.

⁵ Більш докладно про це див.: Robert Martensen, "The Transformation of Eve: Women's Bodies, Medicine and Culture in Early Modern England," in *Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality*, ed. by Roy Porter and Mikulas Teich (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 107–133; Mary Fissell, "Gender and Generation: Representing Reproduction in Early Modern England," *Gender and History* 7 (1995): 433–456.

⁶ Laquer, *Making Sex*, 64–66.

⁷ Цит. за: Katherine Crawford, *European Sexualities, 1400–1800* (Cambridge: Cambridge University press, 2007), 105.

¹ Там само, 158–159.

² Thomas Laquer, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, MASS.: Harvard University Press, 1992).

³ Laquer, *Making Sex*, 62.

незадоволення якого обов'язково призводило до істерії. Чоловікам же, з огляду на цю логіку, рекомендувалась помірність у сексі, адже розпуста загрожувала втратою необхідного чоловічому організму жару і мала призвести до низки проблем зі здоров'ям¹.

Ранньомодерні медичні погляди на процес зачаття повторювали дві античні теорії: аристотелівську і гіпократівсько-галенівську. Прибічники теорії Аристотеля були переконані в тому, що і чоловіки, і жінки продукують «сперму» для запліднення: більш гарячі за своєю природою чоловіки виробляють активне сім'я, жіноча ж «сперма» не досягає через притаманну жінкам холодну натуру, а тому продукується у вигляді менструальної крові, проте під час контакту з чоловічим сім'ям остання «оживає» і таким чином відбувається запліднення². Оскільки гарячий чоловічий організм продукував більш активне і якісне сім'я, то, згідно з аристотелівською моделлю, саме воно нібито відіграло головну роль у заплідненні і впливало на характер дитини. Жінка ж мала вплив хіба що на зовнішність дитини своєю поведінкою і способом життя під час вагітності, враженнями і фантазіями, які вона переживала³. Якщо ж запліднення не відбувалося, «неактивована» жіноча «сперма»-менструальна кров залишала тіло. На шанс запліднення впливала щільність менструальної крові: якщо вона була надто рідкою чи, навпаки, надто густою – запліднення не могло відбутися. Завершуючи тему функцій, які у ранньомодерну добу приписували менструальній крові, варто згадати про теорію, згідно з якою менструальна кров під час вагітності підживлювала плід, а після народження дитини перетворювалась на молоко⁴.

Друга теорія, гіпократівсько-галенівська, відрізнялась від першої тим, що відповідно до неї обидві статі виробляли активне сім'я і однаково долучалися до процесу зачаття. Ця теорія домінувала у XVIII ст. У XVII ст., щоправда, формується ще один нюанс щодо запліднення: в анонімному і надзвичайно популярному poradniku, що мав назву «Шедевр Аристотеля» («*Aristotel's Masterpiece*»), йшлося про те, що необхідною умовою для запліднення був жіночий оргазм. Зокрема, в цьому poradniku багато уваги приділено (щойно відкритому) клітору і жіночому задоволенню⁵.

Як бачимо, навіть із поступом наукової революції кінця XVII – початку XVIII ст. ситуація

з розумінням процесів, пов'язаних із репродукцією, не посунулась далеко вперед. Новий погляд на статі й репродукцію сформувався наприкінці XVIII ст., закріпився ж у XIX ст. Тоді було встановлено різницю у структурі чоловічого і жіночого скелетів, а також відкрито спонтанну овуляцію у тварин, що означало, що жіночий оргазм (на відміну від чоловічого) не є обов'язковою передумовою для запліднення. Процеси, що відбувалися у жіночому організмі, почали описувати новою науковою мовою «двох статей», у результаті чого жіночу стать визначали як слабку і сексуально пасивну (таким чином переглядали згадане вище уявлення про агресивну сексуальність жінок).

Далі спробуємо розібратися, наскільки ці високочолі теорії були відомі авторам медичних текстів і укладачам poradnikiv, що використовувалися в українських землях ранньомодерної доби. Але спершу окреслимо корпус друкованих і рукописних текстів, які зверталися до питань репродукції.

Рекомендації щодо запліднення

Автор надзвичайно популярних у Речі Посполитій XVII ст. енциклопедичних poradnikiv Якуб Гаур наголошує в одному з них, що «спадкоємці... походять від помірнього життя, від взаємного кохання і любові, від помірних щодо часу і потреби [інтимних] стосунків»⁶. А найвдалішим для запліднення часом він вважає ранок (і робити це треба натщесерце) або вечір – кілька годин по обіді⁷. Загалом, різноманітні поради щодо продовження роду були важливою частиною медичних рекомендацій. І хоча поради, здебільшого, мали доволі практичний характер, все ж можна натрапити на пасажі, у яких описано, як, за тогочасними уявленнями, відбувалося запліднення. Рукописний poradnik 1715 р. з Гетьманщини містить кілька сторінок опису процесів, що супроводжували запліднення. Підрозділ poradnika так і названо: «О зачатии ч(е)ловеческом». У цьому випадку викладається теорія гіпократівсько-галенівська, оскільки йдеться про участь і чоловічого, і жіночого semenі у заплідненні. Спершу утворюється серце, а вже потім – вся людина: «Прежде всего зиждется сердце, потом вообразуется человек»⁸. Чоловіча стать в утробі твориться швидше за жіночу: чоловіча – за 30, а жіноча – за 42 дні. Щодо руху плоду, то тут теж чоловіча стать випереджає жіночу: хлопці нібито починають рухатись на третьому місяці, а дівчата – тільки

¹ Tim Hitchcock, *English Sexualities 1700–1800* (London: Palgrave Macmillan, 1997), 44–45.

² Lindemann, *Medicine and Society*, 13.

³ Про це, наприклад, див.: Hitchcock, *English Sexualities*, 44.

⁴ Crawford, *European Sexualities, 1400–1800*, 104.

⁵ Lindemann, *Medicine and Society*, 13–14.

⁶ Haur, *Skład abo Skarbiec*, 200.

⁷ Ibid.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 30, № 122, арк. 217.

на четвертому. А коли «движение бывает отро-чати, тогда и млеко бывает у матери»¹. Проте у потрактуванні походження молока тут відходять від античного уявлення про те, що це трансформована менструальна кров, все значно простіше: молоко з'являється «от снеди и пития и входит в сосца, и от согривания бывает бело и сладко»².

Інший порадник більше уваги приділяє функціям менструальної крові під час розвитку плоду: «Растет же и пополняется отроча кровми исходящими по всяк месячнии из утробы матерней пубком движет от утробы исходилими даже до самих сосец матерних восходящи и чрез уста младенцу... и тем младенец питається в чреве»³. Тут вже бачимо відлуння вище згаданої теорії щодо менструальної крові, яка продовжує виділятися навіть під час вагітності, підгодовуючи плід, і в подальшому перетворюється на грудне молоко.

Деякі порадники містять пояснення впливів якості, а також розташування сім'я на розвиток плоду. Наприклад, якщо чоловічого сім'я під час запліднення було більше, то дитина буде схожою на батька, якщо ж більше було жіночого – на мати, якщо ж однакової кількості від батька і матері – то дитина нагадуватиме обох своїх батьків. Якщо сім'я потрапить в обидва боки матки, то від цього має народитись двійня. У медичних текстах ранньомодерної доби «одностороннє потрапляння» сім'я зазвичай пов'язували з визначенням статі дитини. Наприклад, у праці венеційського лікаря кінця XVI ст. Марінелло згадано, що зачаття хлопчика відбувається, коли сім'я з правого яєчка потрапляє до правої частини матки⁴. І вже у пізнішому пораднику 1773 р. натрапляємо на подібний до попереднього текст про запліднення, де також зазначено, що хлопці починають ворухитися на третьому місяці, а дівчата – на четвертому, але тут ще й додають, що потрапляння сім'я у правий бік матки обіцяє зачаття дитини чоловічої статі, а у лівий – жіночої. «Падіння» в обидва боки, як і в попередньому випадку, означає, що буде двійня⁵. У ранньомодерних медиків було пояснення, чому саме правий бік (сім'я з правого яєчка, правий бік матки) пов'язується з формуванням чоловічої статі. Італійський медик XV ст. Мікеле Савонарола стверджував, що стать дитини залежить від температури чоловічого сем'я, а в правому яєчку температура більша, ніж у лівому, адже з правого

боку розташована печінка (вважали, що вона відповідає за створення гарячого середовища), з якої сім'я сперматичною веною потрапляє до яєчок. На підтвердження своїх слів Савонарола наводить приклад биків, яким селяни перев'язують ліве яєчко перед паруванням, аби в результаті народився бичок. Чоловікам, які хочуть синів, Савонарола радить вдаватися до цієї ж процедури⁶. Правий бік матки є також гарячішим, а тому сприятливішим для зачаття дитини чоловічої статі. Тому для жінки найкраще лежати на правому боці під час статевих стосунків, якщо ж це важко, то на правий бік потрібно повернутися після парування і лежати так протягом години. У цьому є певна небезпека, попереджає лікар, адже якщо, лежачи на правому боці, жінка отримала сім'я з лівого яєчка чоловіка, то це загрожує народженням дівчини з чоловічим характером. Відповідно, якщо відбувається зворотне – народжується женоподібний хлопець⁷.

Рукописні порадники таких складних маніпуляцій не пропонують, натомість згадують надзвичайно прості способи забезпечення народження дитини певної статі: все, виявляється, залежить від фази місяця під час зачаття. Якщо місяць старий, то народиться син, а якщо молодий – то донька⁸.

Проте значно серйозніші проблеми поставали перед парами, які мали складнощі з заплідненням. Для них у репертуарі медичних порадників також було чимало рекомендацій і пояснень, які ми розглянемо далі.

Жіночі та чоловічі проблеми із репродукцією

Медичні тексти ранньомодерної доби звертаються також до інших аспектів репродуктивного здоров'я (радше навіть нездоров'я) чоловіків і жінок. Велику кількість проблем жіночого здоров'я пов'язували з нерегулярною менструацією. На цьому питанні я докладніше зупинюся в наступному підрозділі. Наразі ж варто звернутися до проблем, які виявляли в тому разі, коли упродовж тривалого часу подружжя було неспроможне зачати дитину. За замовчуванням, найчастіше вважали, що неплідною є саме жінка (звідси і традиційно більша кількість порад для лікування безпліддя у жінок). Хоча дехто з іменитих лікарів, як-от Лоренцо Джоберті, критикували підхід, за яким проблему потрібно було шукати в жінці. Тож подекуди в медичних книгах

¹ IP НБУ, ф. 30, № 122, арк. 217–217 зв.

² Там само, арк. 217 зв.

³ Там само, ф. Неж 146, 1773 р., арк. 45.

⁴ Rudolph M. Bell, *How to Do It. Guides to Good Living of Renaissance Italians* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1999), 26.

⁵ IP НБУ, ф. Неж 146, 1773 р., арк. 45.

⁶ Bell, *How to Do It*, 24.

⁷ Ibid.

⁸ IP НБУ, ф. Неж 146, 1773 р., арк. 33 зв.

згадували «тести», покликані визначити, хто ж із подружжя був неплідний. Чоловіку й дружині пропонували помочитися у два окремі горщики («його» та «її»), в які попередньо клали якісь зерна (ячмінні, пшеничні чи бобові), потім горщики на якийсь час відставляли (у різних варіантах «тесту» йшлося про необхідність зберігати горщики або у вологому, або в сухому місці), а тоді перевіряли: в чиєму горщику виросло менше, отже людина, яка в нього мочилася, – безплідна¹. Але, як уже зазначено, в більшості випадків проблему вбачали саме в жінці. А точніше – у її матці.

«Дефектів» матки, які могли стати причиною нездатності завагітніти, за домодерними медичними уявленнями, було доволі багато. Наприклад, середовище в матці могло бути або загарячим, або заохолодним для успішного запліднення, а отже сім'я не могло там розвинути. Гарячість або холодність жіночої матки нібито можна було вирахувати за її менструальною кров'ю: надто нечисленні виділення яскравого або жовтавого кольору говорили ранньомодерним медикам про гаряче середовище, а рідкі (раз на кілька місяців) виділення – про надто холодне. Надмірна вологість також шкодила сім'ю. Джебєрті щодо небезпеки гарячого середовища писав про те, що надто розпусні жінки, які весь час відчували потребу в сексуальних стосунках, були нездатні зачати дитину через те, що їхня матка весь час була розпеченою². В одному з рукописних порадників із Гетьманщини знаходимо рекомендацію для жінок утримуватися від деяких різновидів їжі, щоб уникнути «висихання» плодовитого сім'я, що як розуміємо, відбувається внаслідок «перегрівання» матки³. Серед різноманітних рекомендацій у книзі Гаура наведено рецепт спеціальної ванни з випаровуваннями від «оохолодження» матки: низку інгредієнтів потрібно відварити у вині, а тоді жінка має посидіти над цими випаровуваннями⁴.

Серед інших «дефектів» матки, які нібито могли завадити успішному заплідненню, ранньомодерні медики згадували «запечатану» матку, а також матку, що «блюкає». До прикладу, французький лікар Жак Бюрі вважав, що жінка не може завагітніти з тієї причини, що «у неї запечатана матка, через те що вона вкрита дуже міцною плівкою, яка заважає копуляції і через що немає можливості для зачаття»⁵. Вважалося, що є надійний спосіб діагностувати «запечатану» матку

і таку, що зрушила зі свого місця. Цей спосіб полягав у тому, що у жінки між ногами розміщали речовину з різким запахом (німецький медик Евхарія Рьослін рекомендував використовувати з цією метою часник або мускус, лууданум, амбру, стиракс), а тоді чекали, чи запах буде відчутний через ніздрі чи дихання жінки. У простішому варіанті, запозиченому ще у Гіппократа, пропонували просто розмістити часник у піхві. В разі якщо запах не відчувався, вважали, що матка запечатана або зрушила зі свого місця, в іншому разі визначали, що жінка не є стерильною⁶. Але навіть якщо виявлялося, що матка «заблокована» чи десь «блюкає», у цих проблем було вирішення.

Подекуди вважали, що матка «відкриється» завдяки спринцюванню та «підігріву». Але з підігрівом належало бути обережними, оскільки в разі якщо матка і без того мала гаряче середовище, таке «лікування» могло лише погіршити ситуацію. У лікарських порадниках знаходимо і спосіб підійти до вирішення проблеми «запечатаної» матки, так би мовити, з іншого боку, адже вдихання певних випаровувань нібито також мало зарадити цій проблемі: «хворій» рекомендували вдихати випаровування «жидовської смоли», яку належало класти на розпечене залізо⁷. У зільнику Шпичинського наведено розлогий перелік різних засобів для вирішення проблеми «задушення» матки, серед яких бачимо різні ліки (наприклад, розтерті в меді зернятка півонії), обкурювання, намащування матки олією тощо⁸. У різних порадниках знаходимо чимало засобів, покликаних повернути матку в належне положення. Приміром, Педемонтан радить приготувати у вині декокт із двох видів листя для підняття матки. Помічним він також вважав сидіти над випаровуваннями, які утворювалися від того, що на розпечене каміння виливати оцет⁹.

Як бачимо, засоби лікування були зовсім нескладними. До надзвичайно простих «ліків», що межували із симпатичною магією, можна додати пораду з рукописної книги: прикладати листя лопуха до голови, щоб підняти матку, і – до п'ят, щоб її опустити¹⁰. Щось подібне, але вже у складнішій комбінації рекомендує робити Гаур: якщо матка опущена, необхідно «підкурюватися» бобровим мускусом і нюхати стиракс, якщо ж матка піднята, то навпаки – «підкурюватися» стираксом і нюхати бобровий мускус. Для повернення матки на місце він також радить робити

¹ Bell, *How to Do It*, 41.

² Ibid., 58.

³ IP НБУ, ф. Неж 146, арк. 31.

⁴ Haur, *Skład abo Skarbiec*, 434.

⁵ Цит. за: Crawford, *European Sexualities*, 115.

⁶ Ibid., 116, а також Bell, *How to Do It*, 60.

⁷ IP НБУ, ф. 30, № 132, арк. 42.

⁸ Hieronim Śpiczyński, *O ziołach*, f. 234 rev.

⁹ Pedemontan, *Taiemnice*, 197, 199.

¹⁰ IP НБУ, ф. 1, № 7580, арк. 1.

пластирі з «ракової мазі», ведмежого і заячого сала. Складніший рецепт іншого пластиру для тієї ж мети мав вісім складників, серед яких були горілка, житнє тісто, білки, олія, масло, дроблені фіги, кмин тощо¹.

Хоча проблеми жінок і поради для них є значно поширенішими, все ж можна натрапити на згадки про проблеми чоловіків і поради для них. Якщо у випадку жінок ішлося здебільшого про фізичні причини неспроможності, то щодо чоловіків частіше згадували про необхідність викликати у них «бажання», тобто, сучасною мовою, – ідеться радше про психологічну, а не про фізіологічну проблему².

Утім, про причину фізичної неспроможності, звісно, також зауважували. Марінелло вказував, що проблемою чоловіків могла бути слабка комплекція, м'який пеніс, безколірні виділення³. Першопочатковою причиною чоловічої неспроможності називали недостатній жар організму (в рідших випадках могло ітися, навпаки, про надмірне нагрівання). У цій щедрій на пояснення системі медичних уявлень, кількість пояснень невдач була невичерпною: казали про те, що надто малий розмір пеніса міг стати на заваді тому, що сім'я доходило до матки, а проблемою великого розміру було те, що сім'я встигало вистигнути, поки доходило до виходу. В іншому випадку на допомогу мали прийти регулятори температури, що їх наносили у вигляді різних мазей або споживали в їжу.

Засоби фігурують під різноманітними назвами: «о растении сперми», «от скопу», «на помисл постелний», «на помисл блудний», «для двіженія постелного», «на распаленіє похоті», «ко плотскому смещенію», «к плотскому совокупленію», «ku mięskich rzeczy posileniu», «ku cielesnosci robudza», «na używanie Weneru». Згадки про них є доволі поширеними, і в рукописних порадиниках цим засобам, як правило, присвячено окремі секції. Іноді в рекомендаціях додавали, що це засіб для «растения сперми» в чоловіків і у жінок (що цілком вкладалося в уявлення гіппократівсько-галенівської традиції). Серед лікувальних засобів згадують як цілком прості складники, так і екзотичні. Вважали, що від вживання ріпи зростає не лише сперма, а й «встрасть велика». Корисною для цієї мети є також варена трава білої гірчиці, варене «пшоно сорочинське» (рис), пастернак, а також перетерті в меді та змішані з вином кропивні зерна⁴. Збігнев Куханович

у своєму дослідженні поширених у Речі Посполитій афродизіаків називає велику кількість цих легкодоступних засобів: цибуля, морква, свіжа ріпа, петрушка, листя і коріння білої гірчиці, шавлія, селера, особливо насіння цих рослин⁵. Із засобів немісцевого походження пропонували гвоздику, перець, аніс, мигдаль (також для множення жіночої сперми), шафран та індійські горіхи (також для обох статей)⁶. Куханович ще згадує продукти, що замовлялися з-за кордону і були доступні хіба що для найбагатших осіб: устриці, трюфелі, лосось, м'які сири, а також гранатовий сік (оскільки гранат віддавна асоціювався з плодючістю)⁷. Частинам різних тварин і птахів також приписували лікувальну дію. Куханович каже про те, що це були або тварини, що уславилися своєю сексуальною могутністю (півні, бики), або плодючістю (зайці, кролики)⁸, проте в лікувальних порадиниках знаходимо також згадки про качку (оскільки за натурою вона є гарячою) та про лисячі тестикули⁹. Багато з цих засобів згадано серед рекомендацій у зільнику Шпичинського. Є у нього і рецепти приготування трохи складніших засобів, зокрема «досконалими ліками» він називає бобовий суп із перцем та імбиром або з мигдалевою олією (тут усі інгредієнти уславилися своєю «гарячою» натурою). Для старших чоловіків він радить готувати засіб із ммину, перцю та «бутерлаку», розтертих із медом. Найскладніший засіб містив уже знайомі нам білу гірчицю, насіння білої цибулі, а також лисячий мускус та інші складники¹⁰.

Проте, зважаючи на медичні рекомендації, занепокоєння ранньомодерних споживачів викликав не лише брак «бажання», а й надмірна хіть. Зважаючи на тогочасне переконання в тому, що жінки були більш схильними до сексуальних утіх, у рекомендаціях час від часу підкреслювалося, що ці поради адресовані також (або суто) жінкам. Таку «охолоджувальну» дію приписували, наприклад, лаванді, відваром якої належало помити голову для того, аби відігнати «соблазнство и помисл блудний». З цієї ж метою радили носити при собі дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння, як-от лал (будь-яке дорогоцінне каміння червоного кольору) й топаз¹¹. Щавель та його сік нібито також мав допомогти від «чрезмерного побуждения к плотскому совокупленію» (а заразом

¹ Haur, *Skład albo Skarbiec*, 436.

² Bell, *How to Do It*, 50.

³ Crawford, *European Sexualities*, 116.

⁴ IP НБУ, ф. 1, № 759, арк. 27, 34, 57 зв., 75 зв.; № 5445, арк. 118.

⁵ Zbigniew Kuchanowicz, *Miłość staropolska. Wzory – uczciwość – obyczje erotyczne XVI–XVIII wieku* (Łódź, 1982), 178.

⁶ IP НБУ, ф. 1, № 759, арк. 51 зв., 53 зв., 54, 54 зв., 58 зв.

⁷ Kuchanowicz, *Miłość staropolska*, 177.

⁸ Ibid., 186.

⁹ IP НБУ, ф. 1, № 759, арк. 42 зв., 44–44 зв., 46 зв.

¹⁰ Śpiczyński, *O ziołach*, f. 233 rev. – 234.

¹¹ IP НБУ, ф. 1, № 759, арк. 60 зв., 105, 106 зв.

і від божевілля та «возження мозга»¹). Шпичинський називає секцію, присвячену таким засобам, «Для надто хтивих жінок». Тут також згадано щавель (а також його насіння), маковий відвар, і є низка рекомендацій щодо режиму та дієти: жінкам із такою проблемою належить ходити босими, мало спати, ще й на твердому ліжку, в яке треба підкладати листя верби, латаття, рути, багато працювати, не ледарювати та пити воду з оцтом². З цих порад випливає, що жінки нібито були схильні до плотських утіх в умовах надто комфортного життя, позбавлення цього комфорту мало відбити у них усяке сексуальне бажання.

Загалом, як бачимо, пояснень причин того, чому в жінок та чоловіків могли бути проблеми із зачаттям, не бракувало: від різноманітних фізичних «дефектів» жінок і до проблем із «бажанням» чоловіків. А головне, що в рамках оптимістичної ранньомодерної медичної системи кількість методів лікування також була майже невичерпною; якщо не діяв один засіб, то обіцяли, що подіє один із багатьох інших. Тобто система пропонувала надію на краще.

Далі розглянемо проблему, пов'язану суто із жіночим здоров'ям, та рекомендації щодо «повернення» (рідше – припинення) менструації.

Повернення «природних жіночих справ»

У медичних уявленнях про походження і призначення менструації, як і в уявленнях про репродукцію загалом, мало що змінилося від античних часів. Її призначення вбачали або в необхідності щомісячного очищення крові, або у виведенні з організму надлишків крові. Перша позиція походила від ідей Гіппократа про те, що жінки через холодність своєї натури і меншу активність, на відміну від чоловіків, не можуть виводити нечистоти зі своєї крові у вигляді поту, тож ця нечистота виходила з менструальною кров'ю. Її утворення порівнювали з виділеннями, що утворюються у процесі ферментації в деяких алкогольних напоях. Другу позицію пов'язують із поглядами Галена, який вважав менструацію наслідком повнокров'я жінок, які, в усьому поступаючись чоловікам, були не здатні використати всю кров, яку їхні тіла витворили в результаті споживання їжі. Під час вагітності й вигодовування «надлишок» крові залучався до процесів творення плоду та молока для вигодовування, цим і пояснювали той факт, що менструації у ці періоди не було³.

Медики вважали менструацію необхідним складником доброго здоров'я жінки, а будь-які порушення чи аномалії – тривожними симптомами небезпечних станів. Якщо йшлося про незаміжню жінку, то брак менструації вважали результатом «задушення» матки, але серед найбільш поширених «розладів» виділяли два: припинення або брак менструації (аменорея) і надмірно сильні виділення (менорагія). І одне і друге вважали хворобою. Порад щодо другого стану знаходимо не так багато: казали, що цей розлад може мати фатальні наслідки. Натомість першу «хворобу», зважаючи на величезну кількість рецептів та порад щодо її «лікування», мабуть, розглядали як більш поширену і таку, якій ще можна зарадити. Небезпека «застою» полягала у причинах, які можуть видатися сучасним читачам незвичними та неочевидними. Через те, що погані гумори не залишали тіло, це могло стати причиною інших хвороб, «надлишкова» або «нечиста» кров із матки нібито «вдаряла» в голову, що вважали причиною меланхолії. «Застій», як уявляли, міг бути спричинений загустою кров'ю або проблемами з м'язами, які не розслаблялися, тож вирішення цих проблем полягало в розрідженні крові та розслабленні м'язів. Тут на допомогу мали прийти ліки, зілля, обкурювання, ванни, пластирі, а також пускання крові. У випадку надмірних менструальних виділень рекомендували ті самі засоби (хіба що з інших складників), у тому числі – пускання крові, яке аж ніяк не йшло на користь жінкам у такому стані.

Якщо звернутися до лікарських порадників, що використовували на українських теренах, то можна побачити, що ані автори зільників, ані, тим більше, упорядники рукописних рекомендацій не вдавалися до пояснень природи менструації, їх цікавили винятково шляхи практичного вирішення проблем, пов'язаних із цим явищем. У порадниках можна зустріти найрізноманітніші варіанти назв, які могли вказувати, а могли і не вказувати на уявлення про призначення менструації (очищення або виведення надлишків крові). Серед іншого, бачимо такі назви: «течение менстрово», «месечное одхождение», «цвет», «женское дело», «urpawy», «przyczyszczenia», «przyrodzoni rzeczy» тощо. Очевидно, проблеми з менструацією автори й укладачі порадників розглядали як доволі важливу складову жіночого здоров'я, адже рецепти щодо цих проблем можна знайти у переважній більшості медичних книг і записів, доволі часто їх навіть виділяли в окремі секції, присвячені жіночим «хворобам».

¹ IP НБУ, ф. 1, № 6308, арк. 6 зв.

² Śpiczyński, *O ziolach*, f. 234 rev.

³ Патрісія Кроуфорд докладно розглядає різні аспекти, пов'язані з уявленнями про менструацію, в тому числі медичні, на

прикладі англійських текстів XVII ст., див.: Crawford, "Attitudes to Menstruation", 47–73.

Поради, так само, як і в західноєвропейських медичних рекомендаціях, більшою мірою стосуються «повернення» місячних. Рекомендовані ліки здебільшого належить приймати у вигляді відварів і настоянок. Повернути менструацію мав би «солодкий дубець лукреції», а також пастернак¹. Ялівець радили висушити, стовкти і варити «так як кофе»². Подекуди поради могли пропонувати і складніші маніпуляції, наприклад такі: «Если у девушек месечное или у женщины цвет заперт, пить опилки железные в воде теплой, а зелья наготки варить у воде ж и парить брюхо и детородной уд»³. Якуб Гаур подає три рецепти відварів на вині чи пиві, що мають зарадити цій «хворобі»⁴. Надзвичайно складний рецепт, «когда месячное одхождение задерживается (давно)», пропонує рукопис за назвою «Лечебник на малороссийском языке». Потрібно було взяти кілька жмень ялівцю, чорнобилу, маруні, полині і спалити все це в горщику, після чого – просіяти, залити теплим вином і залишити на ніч. Зранку долити свіжого вина з доданим «сенесом», рабарбаром (ревенем), коренем «салюпни», маруні, меліси, розмарину, бузинового цвіту, бобків та цинамону, а також «галдан», насіння рути, кріп, волоського горіху, щоб все це настоювалося тиждень. Потім це належало процідити, рідину розігріти і пити з цукром кожного третього дня, а тверді залишки відкласти для зимових припарок. Ще одну настоянку складної рецептури на основі теплого пива належало вживати після пускання крові з ноги⁵. Той самий порадник містив рецепт ванни «на задержаніє месячного». Для ванни належало відварити чорнобиль, калачики, дзвоники аеру, марунь, материнку, полію та низку інших складників⁶. В іншому пораднику йдеться про те, що ванну з додаванням березового листя, хвої, чорнобилу й полині належить брати щодня, поки не буде досягнуто результату, до того ж, сидячи у ванній, потрібно терти ноги й усе тіло, щоб пропотіти⁷. Важливо зазначити, що рекомендації про повернення менструації могли бути не тим, чим здавалися. Дослідники вважають такі рекомендації для повернення «щомісячного очищення» прихованими порадами щодо абортів. Але це тема окремої розвідки.

Втім, поради, які мали на меті «заключеніє» менструальних виділень, також наведено в порадниках. Наприклад, одне з видань обіцяє, що можна припинити місячні течії з утроби, якщо

прив'язати до п'яток і стоп мішечки з товченим просом, а також якщо вживати дубові жолуди (бо вони «в'язуть»)⁸.

Зрідка можна натрапити на поради щодо вирішення ще однієї «немоци женской» – болю під час менструації, якій мали зарадити, наприклад, щавель або цар-трава з вином⁹. Те, що до цієї реальної проблеми звертаються настільки мало, можна пояснити тим, що укладачами зільників і порадників були чоловіки. Патрісія Кроуфорд, проаналізувавши наявні, хоча й нечисленні реляції жінок XVII ст. щодо досвіду менструацій, дійшла висновку, що якщо брак місячних не був пов'язаний із вагітністю, вона як нібито показник проблеми зі здоров'ям чи навіть як «хвороба» турбувала жінок значно менше, ніж це може видатися, якщо читати самі лише медичні рекомендації¹⁰. Подібне твердження знаходимо також у дослідженні Едварда Шортера, присвяченому історії жіночого здоров'я. Авторів теж ідеться про те, що самі жінки майже не переймалися нерегулярністю своїх місячних, якщо це ніяк не було пов'язано з можливою вагітністю¹¹.

Як можна перекопатися, упродовж усієї ранньомодерної доби медичні рекомендації у сфері питань репродукції виходили із засад ренесансної (ба навіть античної) гуморальної медицини. Ця система медичних поглядів, як виглядає, була надзвичайно щедрою на поради у разі проблем із зачаттям та репродуктивним здоров'ям чоловіків та жінок. Якщо не спрацьовував один метод, пропонували випробувати інший. Це видно як на прикладі відомих і поширених друкованих медичних трактатів і зільників італійських та польських авторів, так і на прикладі рукописних порадників, які циркулювали в українських землях у ранньомодерну добу. Також, цілком у дусі ренесансної неоплатонічної медицини, порадники не шкодували засобів, які передбачали використання симпатичної та іншої магії. Як у друкованих, так і в рукописних порадниках бачимо, що жінки значно частіше за чоловіків були об'єктами медичних порад: саме з ними у більшості випадків пов'язували проблеми із зачаттям, а нерегулярні місячні розглядали як чи не найсерйознішу проблему, яка потенційно могла загрожувати репродукції, хоча, за наявними скупими свідченнями, самі жінки цією проблемою у випадках, не пов'язаних із можливістю вагітності, не переймалися. Отже, маємо приклад того, як за допомогою медичного дискурсу конструювали і контролювали тіла, насамперед жіночі.

¹ IP НБУ, ф. 1, № 759, арк. 55; № 5445, арк. 118.

² Там само, № 7586, арк. 10.

³ Там само, № 7574, арк. 44 зв.

⁴ Гаур, *Skład abo Skarbiec*, 434–435.

⁵ IP НБУ, ф. 30, № 132, арк. 44–44 зв.

⁶ Там само, арк. 54.

⁷ Там само, ф. 1, № 7586, арк. 10.

⁸ Там само, ф. Неж 146, 1773 р., арк. 16 зв, 28.

⁹ Там само, ф. 1, № 759, арк. 115.

¹⁰ Crawford, "Attitudes", 65–72.

¹¹ Edward Shorter, *Women's bodies. A social history of Women's Encounter with Health, Ill-Health, and Medicine* (London, 1983), 181.

Bibliographic References

- Bell, Rudolph M. *How to Do It. Guides to Good Living of Renaissance Italians*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1999.
- Crawford, Katherine. *European Sexualities, 1400–1800*. Cambridge: Cambridge University press, 2007.
- Crawford, Patricia. "Attitudes to Menstruation in Seventeenth-Century England." *Past and Present* 91 (May 1981): 47–73.
- Dysa, K. L. "Astrolohiia u hospodars'kykh poradnykakh Get'manshyny XVIII st." In *Ukrayins'ke nebo. Studiyi nad istoriieiu astronomiyi v Ukrayini*, 202–210. L'viv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya. S. Pidstryhacha.
- Falimirz, Stefan. *O ziolach y o mocy ich, o paleniu wodek z ziol, o oleykach przyprawianiu, o rzeczach zamorskich*. Kraków: Florian Unglerius, 1534.
- Fissell, Mary. "Gender and Generation: Representing Reproduction in Early Modern England." *Gender and History* 7 (1995): 433–456.
- Galen, Klavdij. *O naznachenii chasteaj chelovecheskogo tela*. Per. S. P. Kondrat'eva, red. V. N. Ternovskogo. Moskva: Meditsina, 1971.
- Haur, Jakub Kazimierz. *Skład abo Skarbiec znakomitych sekretów ekonomijey ziemianskiej*. Kraków, wdruckarni Mikołaja Alexandra Schedla, 1693.
- Hitchcock, Tim. *English Sexualities 1700–1800*. London: Palgrave Macmillan, 1997.
- NAN Ukrainy, 2014.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernad'skogo (IR NBU). F. Nezh. 146, 1773 p. 422 f.
- IR NBU. F. 1, № 759. 124 f.
- IR NBU. F. 1, № 5445. 134 f.
- IR NBU. F. 1, № 6308. 6 f.
- IR NBU. F. 1, № 7574. 85 f.
- IR NBU. F. 1, № 7580. 1 f.
- IR NBU. F. 1, № 7586. 10 f.
- IR NBU. F. 30, № 122. 186 f.
- IR NBU. F. 30, № 132. 114 f.
- Kuchanowicz, Zbigniew. *Miłość staropolska. Wzory – uczuciowość – obyczje erotyczne XVI–XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1982.
- Laquer, Thomas. *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, MASS.; Harvard University Press, 1992.
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Martensen, Robert. "The Transformation of Eve: Women's Bodies, Medicine and Culture in Early Modern England." In *Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality*. Ed. by Roy Porter and Mikulas Teich, 107–133. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Pedemontan, Alexy. *Taiemnice nie tylko ku leczemiu rozmaitych chorob aby gospodarzom i zemcielnikom i t.d. potrzebuie z lacińskiego tlomaczenica Jana Jakuba Wekera*. Krakow: Marcin Andrzeiowczyk, 1620.
- Roper, Lyndal. *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe*. London: Routledge, 1994.
- Siennik, Marcin. *Herbarz, to jest ziół tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie, co za moc mają, a jako ich używać tak ku przeszczerzeniu zdrowia ludzkiego, jako ku uzdrowieniu rozmaitych chorób, teraz nowo wedle herbarzów dzisiejszego wieku i innych zacnych medyków poprawiony*. Kraków: drukarnia M. Szarffenberg, 1568.
- Shorter, Edward. *Women's bodies. A social history of Women's Encounter with Health, Ill-Health, and Medicine*. London, 1983.
- Śpiczyński, Hieronim. *O ziolach tutecznych i zamorskich i o mocy ich, a k temu księgi lekarskie*. Kraków: Florian Unglerius, 1542.
- Syreniusz, Szymon. *Zielnik herbarzem z języka lacińskiego zowią. To iest opisanie własne imion kształtu przyrodzenia skutków i mocy ziół wszelakich*. Kraków: Bazylia Skalski, 1613.
- Zaborowska, Bożena. "Pomoc przy porodach w Rzeczpospolitej w epoce Nowożytniej w świetle zielników i poradników medycznych." *Wśród córek Eskulapa. Szkice z dziejów medycyny i higieny w Rzeczpospolitej XVI–XVIII wieku*. Red. Andrzeja Karpińskiego, 279–312. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2009.

K. Dysa

RECOMMENDATIONS CONCERNING REPRODUCTION IN MEDICAL TEXTS OF EARLY MODERN UKRAINE

Fundamentally, early modern medicine was still drawing from medical knowledge of classical Antiquity with its belief in four humors dominating human bodies and influencing health and disease. Reproduction was understood within these same lines. Many medical texts, both printed and handwritten circulating in early modern Ukrainian lands followed the principles of the humoral medicine in their recommendations about reproduction and reproductive health of men and women. Questions they addressed were numerous, including among other topics problems with conceiving and irregular periods in women. As I have demonstrated in this paper, medical recommendations overall were extremely generous in cases of problems with reproduction. If one method did not work, there have always been whole set of others in rich repertoire of these medical texts. These methods varied in their character and remedies used. For instance, some texts referring to Renaissance Neoplatonic tradition, recommended remedies of sympathetic and other kinds of magic. Thus, some days and some kinds of food were deemed unwanted for conceiving while some other days and kinds of food on the contrary were claimed favorable. As it followed from early modern medical texts, women were in general more often claimed to be barren or they at least were seen as those who had problems with successful conceiving. The texts stated that women could either had a "wandering womb", or their womb was too high or too low, or it was too hot or too cold to make conceiving possible. However, thanks to optimism of early modern medicine none of these problems was seen as helpless. If one remedy did not work, you could always move on and try another one from a broad repertoire. Irregular periods in women were considered one of the most serious problems to which majority of medical texts payed a considerable attention. This way, we have an example of how medical discourse could construct and control human bodies, first of all, women's bodies.

Keywords: history of medicine, sexuality, reproductive health, early modern medicine, history of body.

Матеріал надійшов 10.03.2019